

ГАЛИЦЬКІ ВІРМЕНИ І ГОЛОКОСТ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

30 червня 1941 р. Львів було окуповано Вермахтом. Уже з першого дня окупації почалися переслідування на політичному й етнічному ґрунті. Відповідно до расової ідеології нацисти запровадили політику поділу місцевого населення на так зване «арійське» і «неарійське». Як наслідок такої сегрегації, у Львові та інших галицьких містах створювалися єврейські гетто, куди переселяли всіх місцевих і приїжджих євреїв.

Політика «поділу й володарювання» справляла вплив на підсвідомість натовпу та призводила до міжнаціональних зіткнень і єврейських погромів. Як приклад можна навести описані численними свідками сумнозвісні події, що сталися у Львові 1 липня 1941 р. Того дня, після відходу радянських військ, у трьох львівських в'язницях було знайдено тіла тисяч розстріляних арештантів, переважно місцевих жителів. Цей злочин окупантами було використано для розпалювання ворожнечі серед городян. Нацисти оголосили, що керівництво львівських в'язниць, яке було винне за масове вбивство арештантів, складалося нібито лише з осіб єврейської національності. Провокаційна звістка миттєво поширилася містом, викликавши обурення родичів загиблих, що вилилося в першу хвилю єврейських погромів¹.

Відомо, що частина місцевого населення Галичини, включно з інтелігенцією і церковними діячами, засуджували такі провокаційні акції, виявляли співчуття й надавали допомогу переслідуваним співгромадянам. Користуючись своїм особливим релігійним статусом, галицькі священники з ризиком для власного життя допомагали єврейським родинам переховуватися від нацистських переслідувань. Про діяльність священників, що рятували євреїв, написано чимало. Багато відомостей про це можна знайти у спогадах рабина Давида Кахане². Однак маловідомо, що, крім уніатських і католицьких священників, священники

---

¹ Химка І. Достовірність свідчення: реляція Рузі Вагнер про львівський погром влітку 1941 р. // *Голокост і сучасність*. – 2008. – № 2 (4). – С. 43–65.

² Щоденник Львівського гетто: Спогади рабина Давида Кахане / Упор. Ж. Ковба. – К.: Дух і Літера, 2003. – 267 с.

й парафіяни Вірмено-католицької церкви Львова також допомагали галицьким євреям уникнути переслідувань.

Ця публікація є спробою хоча б частково розкрити й заповнити цю білу пляму, що стосується відносин між вірменами і євреями в окупованому Львові, а також намітити напрями для подальшого дослідження цієї теми.

Треба нагадати, що з XIII ст. етнічні вірмени були одними із традиційних насельників Галичини, що й до XX ст. зберегли елементи національної культури і релігії. Вони проживали невеликими компактними групами у великих і малих місцях Західної України. До середини XX ст. галицькі вірмени були згуртовані в національно-релігійну громаду навколо львівської Вірмено-католицької церкви (ВКЦ). Главою Вірменської Церкви був митрополит з резиденцією у Львові. Чисельність галицьких етнічних вірмен була невелика – 5,5 тис. осіб. Однак у міжвоєнні роки вірменська община істотно поповнилася за рахунок численних вірменських родин, що переїхали у Галичину після жовтневої революції в Росії, а також за рахунок асимільованих вірмен – поселенців «радянської хвилі», із числа фахівців, робітників, військових, що приїхали на Західну Україну за радянських часів, з 1939 по 1941 р.

У період німецької окупації 1941–1944 рр. львівські вірмени, незважаючи на релігійні відмінності, соціальний і політичний статус, почали об'єднуватися навколо Вірменської Церкви Львова, яка, у свою чергу, намагалася захистити інтереси парафіян, що зверталися за допомогою. Але були також випадки, коли до вірменських священиків зверталися євреї з проханням про допомогу від нацистських переслідувань. Польські автори, ґрунтуючись на даних католицьких архівів, наводять багато прикладів порятунку євреїв вірменськими священиками. У числі переховувачів єврейських родин – секретар львівської вірмено-католицької капітули о. Казимир Ромашкан, що був цинічно обвинувачений співробітниками НКДБ і засуджений 1946 р. на 15 років сибірської каторги. Усю війну, ризикуючи власним життям, він переховував у своєму помешканні на території вірменського кафедрального собору 15-річну дочку Берти Когане й видавав її за свою власну племінницю, за що згодом і був визнаний гідним почесного звання «Праведник Світу»³ (порядковий номер диплому YVA, O-3/2541). Настоятель Кутського деканату о. Самуїл Манугевич два роки переховував від німців місцевого рабина, а до того – від співробітників НКДБ місцевого священика УГКЦ о. Романа Закревського⁴.

---

³ *Yones E. Smoke in the sand. The Jews of Lvov in the war years 1939-1944.* – Jerusalem; New York: Gefen Publishing House, 2004. – 390 p. (глава: «Those who took the ultimate risk»). YVA – Архів Інституту і Музею «Яд Вашем» (Єрусалим), далі том і сторінка, що містять свідчення свідків і тих, кого врятували, іноді тих, хто рятував // Львов 1941-1944. Праведники народів мира (<http://www.mankurty.com/holocaust/pravedniki.html>).

⁴ Свідчення Ганни Кривцової-Луцької, аудіозапис // Архів автора.

Багато фактів переховування євреїв львівськими вірменськими священиками і парафіянами через закритість радянських державних архівів стали відомими тільки сьогодні. З'ясувалося, що однією з форм допомоги вірменських священиків єврейським родинам, крім прямого переховування, було хрещення євреїв. Вікарій львівської архідієцезії Діонісій Каєтанович, за даними львівського гестапо, власноруч видавав євреям вірменські метрики⁵. Багато авторів, посилаючись у своїх статтях на документи допитів гестапівських і радянських слідчих, називають видані священиками ВКЦ метрики «фіктивними». А як це було насправді? Процедура прискороного хрещення для дорослої людини полягає в тому, що перед здійсненням Таїнства хрещення відбувається наречення імені на честь когось із християнських святих. При цьому можна зазначити будь-яку національність, у цьому разі вказувалося характерне вірменське прізвище. Саме графа про національність у метриках вважалася нацистами «фіктивною», тобто такою, що не відповідає дійсності. Однак усі християнські священики без винятку дотримуються єдиного церковного правила, заснованого на Біблії, згідно з яким при хрещенні національність не враховується. Тому запис про національність у метриці для священика будь-якої конфесії є необов'язковою формальністю і зазначається в типовому формулярі за усною заявою охрещеного, без подання будь-яких документів. У такий спосіб видані євреям метрики практично нічим не відрізнялися від метрик, виданих, скажімо, вірменам.

Внаслідок цієї церковної акції в Галичині з'явилися євреї з типово вірменськими прізвищами. Нагадаємо, що в дорадянські часи, в тому числі й у період німецької окупації Галичини, церковні метрики були підставою для одержання нового паспорта або посвідчення особи. Маючи на руках метрику, можна було легалізуватися й одержати так звану розпізнавальну карту, дійсну під час німецької окупації. Так, через багато років після війни, за розповіддю голови Федерації вірменських громад Польщі Мачея Богусевича, якимось до нього у Варшаві підійшов його єврейський однофамілець і розповів історію про те, як його батьки одержали це прізвище завдяки вірменській метриці, виписаній в окупованому Львові⁶.

Хрещення й видача вірменськими священиками євреям християнських метрик були справою не примусовою, а суто добровільною. Можна навести багато прикладів, коли під час окупації християнські метрики врятували життя єврейським родинам. Наприклад, у палаці львівського римо-католицького митрополита Твардовського за документами на прізвище вірменського архієпископа Теодоровича легально жила єврейська родина відомого львівського

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДАСБУ), ф. 6, спр. 75182ФП, арк. 72 (Протокол допроса Рупп Роберта Євгеневича от 19 ноября 1945 г.).

⁶ Хечоян А. Наш человек в Варшаве. Интервью с Мачеем Бохосевичем // *Анив.* – 2007. – № 5 (14).

лікаря професора В. Ельнера. Їхні документи виписав капітульний вікарій львівської Вірмено-католицької церкви Діонісій Каетанович. Це повідомлення наводить у своїй книзі Юрій Смирнов⁷, посилаючись на Станіслава Бизуна⁸.

З архівних документів можна також дізнатися про маловідомі факти переслідування львівських вірменів із боку нацистів через зовнішню схожість із євреями, за що вони ставали жертвами вуличних і квартирних облав. Саме тому до вірменських священиків за роки окупації зверталися за християнськими метриками не лише євреї, а й вірмени з числа переселенців «радянської хвилі» 1939–1941 рр. Наприклад, «радянська» вірменка, уродженка Ашгабата Гоаріне Бабаєва через зовнішню схожість із єврейкою була схоплена поліцією Львова й просиділа у в'язниці гестапо два місяці, марно намагаючись довести свою національність. Ось її свідчення: «Проживая в оккупированом городе Львове, я преследовалась немецкими карательными органами, считавшими, что я по национальности еврейка, а не армянка. Несколько раз созданная немцами еврейская полиция требовала от меня уплатить контрибуции, но я отказывалась выполнить их требование, заявляя, что я армянка, предьявляя в подтверждение – паспорт с указанием национальности. Но мне не верили. Впоследствии 24 декабря 1941 года еврейской полицией я была задержана и передана гестапо. Меня арестовали и под стражей я находилась в тюрьме по ул. Лонского до марта 1942 года. За этот период времени только в первый день, когда была доставлена в гестапо, офицер гестапо, не знаю его фамилии, допрашивал один раз и интересовался моей национальностью, и действительно ли мой муж работал в органах НКВД»⁹. Випущена на клопотання близьких з гестапівської в'язниці, Гоаріне Бабаєва прийняла рішення – негайно охреститися, щоб уникнути подальших переслідувань і арештів. Вона охрестилася з дочкою у вірменському кафедральному соборі й одержала з рук о. Казимира Ромашкана рятівну метрику на себе й на свою дванадцятирічну дочку Віолетту. З отриманням християнської метрики, згадує постраждала, переслідування одразу припинили¹⁰.

Однак 1943 р. на капітульного вікарія о. Діонісія Каетановича донесли, він був запідозрений і заарештований гестапо саме за хрещення і видачу вірменських християнських метрик євреям¹¹. При цьому співробітники гестапо вилучили з канцелярії вірменської церкви всі метричні книги останніх років для звірення записів. Мотив арешту капітульного вікарія ВКЦ – «перехову-

---

⁷ *Smirnov Ju.* Katedra Ormianska we Lwowie. – Lwow, 2002. – P. 216.

⁸ *Bizun St.* Historia kryzem znaczone. – Lublin, 1994. – P. 187–188.

⁹ ГДАСБУ, ф. 6, спр. 75182ФП, арк. 374 (Протокол допроса Бабаевой Г.С. от 16 августа 1956 г.).

¹⁰ Там само, арк. 346 (Просьба о пересмотре дела от 1 марта 1956 г.).

¹¹ *Chraszczewski J.* Historia Katedry Ormianskiej we Lwowie // *Biuletyn OTK* (Ormianskiego towarzystwa kulturalnego, Krakow). – 2001. – № 26/27. – S. 44.

вання євреїв» – вважався, за німецькими окупаційними законами, дуже серйозним злочином. Саме тому гестапівці пішли на надзвичайні заходи – арешт вищого ієрарха католицької церкви. У зв'язку із гучним арештом настоятеля Вірменської Церкви митрополит Андрей Шептицький, що тимчасово опікувався справами Вірменської Церкви, негайно через папського нунція в Берліні довів до відома Ватикану, що трапилося. Увесь час, поки тривало розслідування, вікарій о. Каєтанович перебував у будинку ізолятора львівського гестапо. Тим часом, не очікуючи наслідків дипломатичної переписки, митрополит Андрей Шептицький самостійно розпочав переговори із представниками місцевої німецької влади, наполегливо вимагаючи якнайшвидшого звільнення вікарія ВКЦ. Певних зусиль докладали також ієрархи Вірменської Церкви і родичі арештованого вікарія, стурбовані різким погіршенням стану його здоров'я. Для звільнення вікарія капітул львівської Вірменської Церкви віддав гестапівцям величезний грошовий хабар¹².

Метод вимагання та здирництва був типовим для гестапо. Сприяло корупції те, що саме гестапівцям було доручено одноосібно й безконтрольно займатися збором «контрибуції» з єврейського населення окупованих територій. Це породжувало величезні службові зловживання, а сам процес «вилучення» контрибуції супроводжувався нахабним цинізмом і наругою над особистістю. Серед прийомів вимагання найпоширенішими були шантаж і захоплення заручників, навіть з числа церковників. Так сталося із вірменським вікарієм о. Лечеком Прелинським, що помер 1942 р. у концтаборі Дахау, і вікарієм Лисецької парафії о. Станіславом Ласкі, що загинув 1944 р. у концтаборі Маутхаузен. Пам'ятаючи про це, секретар вірменської церковної канцелярії о. Казимир Ромашкан передав гестапівцям через їхнього агента Роберта Руппа грошовий хабар розміром 120 000 злотих¹³. Сума, як на ті часи, астрономічна: досить зауважити, що річний податок львівської вірменської архидієцезії становив 35 000 злотих. Посередником в угоді з гестапо виступила сестра вікарія Каєтанович Яніна. А от як коментував звільнення Каєтановича сам співробітник львівського гестапо Роберт Євгенович Рупп на допиті в УНКДБ Львівської області: «Ввиду того, что Ватикан с немецким правительством в Берлине имел договор о том, чтобы никого из католических епископов не трогать, а в каждом случае иметь переговоры непосредственно с Римским Папой для того, чтобы в случае необходимости договориться о каждом в отдельности с немецкими правящими кругами»¹⁴. Чи знав про це начальник львівського гестапо? Як з'ясувалося, начальник гестапо був пре-

¹² ГДАСБУ, ф. 6, спр. 75182ФП, арк. 52 (Протокол допроса Ромашкана Казимира Николаевича от 12 декабря 1945 г.).

¹³ ГДАСБУ, ф. 6, спр. 75182ФП, арк. 374 (Протокол допроса Ромашкана К.Н. от 12 декабря 1945 г.).

¹⁴ Там само, арк. 72 (Протокол допроса Рупп Р.Е. от 19 ноября 1945 г.).

красно обізнаний щодо статусу недоторканності капітульного вікарія ВКЦ. Ось що розповідає далі Роберт Рупп: «Начальник львівського гестапо СТА-ВИСКИ знав об этом и опасаясь быть привлеченным к ответственности за нарушение этого договора освободил Каетановича, поставив в известность о деятельности Каетановича Гиммлера»¹⁵.

Нацистським переслідуванням піддавалися не лише єврейські, а й навіть і змішані родини, якщо хтось з подружжя був євреєм. Так, дружина львівського вірмена Сергія Христофоровича Назаряна – Рудовська Валентина Юхимівна була за національністю єврейкою. Німці звідкись про це дізнались і арештували обох у січні 1944 р. Майже місяць їх протримали у в'язниці в окремих камерах. Гестапівці намагалися дізнатися про національність жінки. Однак чоловік і жінка непохитно трималися на допитах і завзято не видавали своєї сімейної таємниці щодо національного походження дружини. Врятувало Назаряна та його дружину письмове свідчення, яке надав священник Вірменської Церкви. Як розповідав сам Назарян на допиті у Львівському НКДБ, «в гестапо мене допрашивав офіцер с переводчиком и еще сидела в кабинете машинистка допрашивали меня тоже по вопросу моей жены, еврейка она или нет, я так же отрицал и настаивал, что она русская, тогда и меня офицер стал обвинять, что я тоже еврей, но потом священник армянской церкви дал отношение, в котором указал что я армянин, после этого мне сделали медицинский осмотр и на второй день после этого я вместе с женой был из под ареста освобожден». На питання: «Почему узнали армянские священники о том, что вас арестовало гестапо и обвиняет именно в принадлежности к евреям?» – Назарян відповів: «У меня во Львове проживает племянник по улице Сапега дом № 9, кв. № 7. Довидович Эдуард Романович. Когда меня арестовали, он пошел в армянскую церковь и сказал армянским священникам, что я арестован, после этого было ими предпринято то, что показал выше»¹⁶.

Цей випадок був не поодиноким, в інших справах також можна зустріти відомості про надання допомоги євреям Вірменською Церквою. За розповідями львівської єврейки Марії Марківни Григорян¹⁷, що змінила своє єврейське прізвище на вірменське, для одержання «арійського документа» слід було заручитися рекомендацією декількох вірмен і мати виписку про хрещення, видану священниками ВКЦ. Видачею вірменських «арійських» документів львівським євреям безпосередньо займався секретар львівської вірменської

---

¹⁵ Там само.

¹⁶ ГДАСБУ у Львівській області, спр. П-29738[71], арк. 11 (Протокол допроса Назаряна С.Х. от 4 августа 1944 г.).

¹⁷ Державний архів Львівської області, ф. Р-3258, оп. 1, спр. П-37194(484), арк. 37 (Протокол допроса Григорян Марии Марковны от 10 августа 1945 г.).

національно-релігійної громади Станіслав Донігевич. На підставі згаданих вище документів і рекомендацій Станіслав Донігевич робив відповідний запис у реєстровому списку львівських вірмен, а з часом видавав окремий документ (посвідчення), на якому ставилася печатка Вірменської Церкви. Цей документ, за словами Марії Марківни, було видано їй безкоштовно: «Донігевич сам печатав, заповняв, после чего давал подписать ксендзу армянской церкви, и ставил церковную печать, после чего сам уже раздавал...»¹⁸.

Тож, незважаючи на суворі антисемітські закони, встановлені окупантами, за якими заборонялося місцевому населенню спілкуватися з євреями, люди інших національностей, у тому числі вірмени, за можливості допомагали євреям уникнути нацистських переслідувань. Улітку 2008 р. я записав в Івано-Франківській області розповідь про нацистські переслідування і порятунок євреїв місцевими жителями. Пані Ганна Кривцова (Луцька), мешканка містечка Кути, розповіла: «Мій сусід, вірмен Мико Мойсесович, і його дружина вірменка Ганецька з самого початку війни сховали 12 євреїв – родини лікаря, адвоката, дантиста разом із дітьми. А 1944 р., коли залишалося двадцять днів до звільнення, їх схопили. Хтось підслухав, що розмовляють єврейською. Але коли їх забирали, вони між собою домовилися і сказали гестапівцям, що “євреї прийшли на одну ніч”. Тоді хазяйку Ганецьку відпустили. Вона поїхала в Коломию в гестапо, там мешканка із Кутів, німкеня пані Гретхель, варила гестапівцям, вона врятувала цього Мико Мойсесовича, однак сусідів-євреїв урятувати не змогла, їх розстріляли. Але через два місяці спалили дім Мойсесовичів, вбили дружину Ганецьку й старшу дочку Галину. Залишившись із молодшою дочкою Ромою, Мико не захотів більше будуватися на старому попелищі, що нагадувало про загибель близьких йому людей, і переїхав з донькою до Польщі у Бидгощ, потім до Канади»¹⁹.

Також вважаю за доцільне, для відтворення всієї повноти вірмено-єврейських міжнаціональних взаємовідносин, процитувати тут слова з книги професора і завідувача кафедри Відкритого університету Ізраїлю Яір Орона, який наводить приклад порятунку радянського солдата, єврея за походженням, вірменом – доктором з вірменського національного військового легіону Вермахту, що тривалий час був розташований у Галичині: «зарєєстровано декілька випадків, коли єврейські солдати, що служили у Червоній армії й потрапили у полон, були врятовані вірменами. Я інтерв'ював нещодавно одного з них в Ізраїлі. Йосип Мойсейович Коган, якого було врятовано вірменським лікарем, переховувався у вірменському батальйоні та втік завдяки допомозі вірмен. Ще один єврей був одним із лідерів підпільного руху у Вірменському батальйоні...»²⁰.

¹⁸ Там само, арк. 35.

¹⁹ Свідчення Ганни Кривцової-Луцької, аудіозапис 17 липня 2008 р. // Архів автора.

²⁰ *Auron Ya. The Banality of Denial: Israel and the Armenian Genocide.* – New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 2004. – P. 262.

Нами наведено випадки порятунку євреїв від нацистських переслідувань галицькими вірменами, що належали до різних етнічних груп, соціальних верств, були прихильниками різних політичних поглядів, у тому числі з радикальних антирадянських військових угруповань. З уривків зі слідчих документів і коротких розповідей очевидців подій ми довідуємося про те, як деякі церковнослужителі та представники цивільного вірменського населення Галичини за можливості і безкорисливо намагалися допомогти безвинним єврейським родинам уникнути переслідувань і смерті.

Для детальнішого вивчення теми необхідно ретельніше вивчити архів львівської вірменської капітули, а саме метричні книги й документи вірменської національної громади в роки німецької окупації. Проблема ускладнюється тим, що 1946 р. цілісний церковний архів був розчленований, частина церковних документів нині знаходиться у Львові, а решту вивезено до польських архівів і Ватикану. Однак тепер, коли можливий доступ до раніше закритих архівів, а дослідникам Голокосту не ставлять цензурових перешкод, настав час для подальшого вивчення міжнаціональних взаємовідносин, у тому числі вірмено-єврейських, у роки німецької окупації Галичини.

Секретар капітули львівської вірменської архідієцезії о. Ромашкан (стоїть зліва), настоятель Кутського деканату ВКЦ о. Самуїл Манугевич (сидить) і секретар львівської вірменської громади Станіслав Донігевич (стоїть праворуч). 1956 р., м. Кути (з родинного архіву п. Г. Кривцової-Луцької).

Родина кутських вірменок Мойзесовичів. Мати Ганецька зі старшою дочкою Галиною і молодшою Ромою біля власного будинку, де переховувалися єврейські родини. 1943 р., м. Кути (з родинного архіву п. Г. Кривцової-Луцької).

Випуск Кутської школи. Сидять (зліва направо) місцевий рабин, римо-католицький ксьондз, директор школи і священик УГКЦ о. Роман Закревський. 1938 р., м. Кути (з родинного архіву п. Г. Кривцової-Луцької).